

DAGMARA FRYZOWICZ
Lublin

ДЕЯКІ МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ П'ЄСИ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО *НАТАЛКА ПОЛТАВКА*

З прізвищем Івана Котляревського (1769-1837) пов'язаний початок розвитку нової української літературної мови, яка базується в головній мірі на розмовно-побутовій мові.

На час появи своїх драматичних творів, *Наталка Полтавка* та *Москаль-чарівник* (1819 р.) Іван Котляревський був уже відомим письменником. Велику популярність принесла йому перелицьована *Енеїда*, видана в 1798 р. Поява цього твору започаткувала нову епоху в історії української літератури, пориваючи зі старою схоластичною літературою, з її штучною книжною мовою, звертаючи увагу читачів на народний побут, фольклор і, що найважливіше, на живу народну мову.

Народна мова, вважалася тоді негідною літературного вжитку і використовувалася як мова персонажів з низьких сфер (селян)¹ в сатиричних творах. Серед пам'яток давньої української літератури одне з чільних місць займають інтермедії або інтерлюдії – драматичні твори комедійного характеру². Дійовими особами інтермедій були „низькі” персонажі з простого люду (сільські мужики, кухарі), що розмовляли кожний своєю народною мовою: козак – українською, москаль – по-російськи, пан лях – по-польськи, литвин – по-білоруськи, в той час, як основні серйозні п'єси писалися своєю книжною мовою³, яка адресувалася переважно для вищих верств населення.

¹ В. С. Ільїн, *Формування сучасної української літературної мови*, в: *Курс сучасної української літературної мови*, т. I, Київ 1958, с. 5.

² *Українські інтермедії XVII-XVIII ст.*, Київ 1960, с. 3.

³ Там же, с. 5.

Літературна мова, через своє загальнонародне функціонування піддавалася впливам народних елементів, які проникали в її лексику, образні засоби, фонетичні особливості, руйнуючи її структуру і прискорюючи її занепад⁴. Протягом XVIII ст. поступово зникала межа, яка відділяла писемну літературу від народної, а народно-розмовна мова закріпилася на письмі і стала ознакою нової літературної мови українського народу.

Першим високохудожнім твором писаним новою українською мовою була *Енеїда* Івана Котляревського, а згодом – *Наталка Полтавка* та *Москаль-чарівник*.

Мовна структура *Наталки Полтавки* побудована на кількох різних стилях, які залежать від самого персонажа, в уста якого ця мова вкладається, від його соціального стану. По-українськи, цебто живою народною мовою у полтавському варіанті говорять селяни (*Наталка*, *Петро*, *Терпилиха*, *Микола* і *виборний*), натомість старою „книжною” мовою говорить *возний*, сільський чиновник. Але і *возний* використовує народну мову у розмовах зі селянами.

Мова більшості персонажів твору *Наталка Полтавка* базується на розмовно-побутовій мові населення Полтавщини – якої середньонаддніпрянські (або полтавські) говори лягли в основу сучасної літературної мови і є найближчими до неї серед інших діалектів⁵. Мовний аналіз цього твору виявляє фонетичні та морфологічні різниці між мовою персонажів і сучасною українською літературною мовою. В аналізі фонетичної системи мови селян спостерігаємо:

1. Зникнення розрізнення [o]: [y] у ненаголошеній позиції перед наступними складами з [y], [i].

У мові селян часто появляється слово – с о с і д – коли сучасною формою є – с у с і д.

Петро: „[...] Правду в тій пісні сказано, що сусідові все удається, всі його люблять, [...]” (II, 5)

Це фонетичне явище полтавських говірок найбільш спостерігаємо у побутовій мові селян-персонажів твору⁶.

⁴ І л ь і н, *Формування*, с. 141.

⁵ Ф. Ж и л к о, *Нариси з діалектології української мови*, Київ 1966, с. 247.

⁶ Там же, с. 248.

Сучасна граматика підтверджує джерела української літературної мови у середньонаддніпрянських говірках, вказує подібні фонетичні риси. Йдеться про вимову голосного [o] перед наступним наголошеним складом з [i] і [y], коли вимовляємо його як звук між [o] і [y]⁷, наприклад:

сопілка [со^yп'ілка], кожух [ко^yж'ух], голубка [го^yл'убка];

2. У деяких словах бракує переходу давніх *o, *e в і в новиозакритих складах⁸:

с т а р о с т ь , б і д н о с т ь , н е п о к о р н о с т ь , в і р -
н о с т ь , с п о к о й н о , к о н е ц ь .

„Через мою н е п о к о р н о с т ь ви біду терпите? ” (II, 4)

„Не багаті! Та така б і д н о с т ь , таке убожество, що я не знаю, як далі і на світі жити”. (I, 6)

З цим фонетичним явищем пов'язаний і факт браку послідовності у відбитті усталеної у сучасній українській літературній мові закономірності в чергуванні o з i.

Тому у висловах персонажів п'еси виразно переважає форма од- над сучасною від⁹:

о д г а д у ю , о д к у п и т и с я , о к а з а т и , о д д а т и , о д -
в а ж о в а в , о д к л а д о в а т ь .

„Убожество моє, старість силують мене швидше замож тебе о д д а т и ”. (I, 6).

Фонетичні риси, які відрізняють мову возного, сільського чиновника від сучасної української літературної мови:

⁷ W. Witkowski, *Język ukraiński*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, 1971, z. 32, s. 332.

⁸ Ж и л к о , *Нариси*, с. 250.

⁹ І л ь і н , *Мова творів Івана Котляревського*, в: *Курс історії української літературної мови*, Київ 1957, с. 29.

У возного виразно віддано перевагу формі прийменника-префікса *од-* над сучасною формою *від-*:

„[...] Я о д к а з у ю с ь о д Наталки і уступаю Петру[...]”. (II, 11)

У розмовах селян цю форму зустрічаємо часто, як натуральну рису рідного діалекту. Рідке використання цієї форми возним можна пояснити змінним розмовним стилем, якого він вживає залежно від ситуації¹⁰.

У возного спостерігаємо також слова з прийменником-префіксом *от-*, характерним для російської мови, який виступає у варіантах *од-* (типових для полтавського діалекту) і *від-* (типових для сучасних норм).

„Я – возний і признаюсь, что *от* рождения моего [...]”. (II, 11)

Форма *от-* відповідає колишньому *от(ъ)*, а вживання возним цього прийменника можна пояснити, як стилізацію під старокнижну мову, не без російського впливу¹¹.

2. Брак протетичного *в-*, яке характерне сучасній українській мові, виявляється передусім у формі особових займенників третьої особи однини і множини¹².

он, она, они – форми вживані возним;

він, вона, вони – сучасні форми.

„О н а ізлагаєть нерезоннії – тее того як його – причини о н а приводить [...]”. (I, 3)

Відсутність протетичного приголосного *в* у мові сільського урядовця можна пояснити впливом староукраїнської літературної традиції, де такі форми існували¹³.

¹⁰ І. П. Котляревський, *Твори*, Київ 1957, стор. 29.

¹¹ М. Ł e s i ó w, *Elementy staroukraińskie w języku Iwana Kotlarewskiego*, „Slavia Orientalis” 1970, nr 2, s. 197.

¹² Там же, с. 198.

¹³ Там же, с. 198.

3. Вживання початкового *i-*, частіше, як у сучасній українській літературній мові:

і з, і м і є т ь, і з л а г а є т ь.

Ці форми вважаються застарілими (**iz*, **izь*, **is*) й з точки зору сучасної норми неправильними. Вони підкреслюють мовну окремішність людей з „високих” сфер – у цьому випадку-чиновників.

Морфологічні явища що є нетиповими для сучасної української літературної мови:

1. У мові селян широко зафіксовані форми інфінітива на *-ти* (у п'есі 152, переважно у мові селян), а також форми на *-т'* (у п'есі їх 17; сприймаються як більш типові для книжної мови):

р о б и т ь, б р е х а т ь, в и к и н у т ь, в е р н у т ь с я, о б - м а н ь о в а т ь...

„Трудно, мамо, в и к и н у т ь Петра із голови, а ще трудніше із серця. Но що р о б и т ь... ” (I, 4)

Морфологічна система середньонаддніпрянських говірок допускає вживання двох форм інфінітива. Тому вживання селянами в поодиноких випадках форм на *-т'* вважаємо правильним.

2. У дієслівних формах I-ої дієвідміни третьої особи однини теперішнього (і майбутнього) часу дійсного способу типовим є закінчення *-е*, але іноді у висловах персонажів п'еси вживаються і форми з доданим до них закінченням на *-ть*¹⁴, наприклад:

с п а с е т ь, з ' е д н а є т ь, п о м о ж е т ь, з н а є т ь, б р е - ш е т ь.

„С п а с е т ь вас Бог за вашу приязнь”.

„Коли мені Бог п о м о ж е т ь осушити твої сльози [...]”

¹⁴ Л. А. Булаховський, *Вибрані праці в п'яти томах*, Київ 1977, с. 21.

Ця особливість пов'язана з впливом церковного і російського мовлення що використовується письменником як спосіб надання мові селян більш урочистого тону¹⁵.

3. Дієслівні форми 3-ої ос. одн. І-ої дієвідміни в багатьох середньо-наддніпрянських говірках появляються у двох формах: повній і скороченій¹⁶. Повні форми залишилися донині в літературній мові, а скорочені – вживаються паралельно до неї лише селянами в п'єсі:

в і д а, о б і д а, д о п у с к а, с п а д а, п р о п а д а, з н а.

„Ніхто не в і д а, як хто о б і д а. ”(І, 6)

4. Ще однією характерною рисою мови п'єси *Наталка Полтавка* є вживання І. Котляревським дієслівного суфікса недоконаного виду –*ова*- замість сучасного –*ува*-¹⁷:

ж а р о т в а т и, о б м а н ь о в а т ь, к о м п о н о в а в, г о -
д о в а в.

„Килимовський був письменний, к о м п о н о в а в пісні”. (ІІ, 7)

Форми з суфіксом –*ова*-, вжиті під впливом полтавського діалекту, який у деяких випадках підтримує книжну традицію, архаїзують мовний стиль персонажів¹⁸.

Найновіші мовознавчі дослідження показують, що коріння функціонування суфіксу –*ова*- не походять виключно з ареалу Полтавщини, а ця риса характерна також і іншим українським північним діалектам¹⁹. Вони можуть мати підтримку й з боку російської мови.

5. У Котляревського виявляється часте вживання нестягнених прикметникових і займенникових форм:

у називному відмінку однини жіночого роду:

¹⁵ І л ь і н, *Мова*, с. 156.

¹⁶ Б у л а х о в с ь к и й, *Вибрані*, с. 22.

¹⁷ І л ь і н, *М о в а*, с. 161.

¹⁸ *Ділова і народно-розмовна мова XVII ст.*, Київ 1976, с. 17.

¹⁹ Б у л а х о в с ь к и й, *Вибрані*, с. 23.

з л а я , т а к а я , р і д н а я ;

Більша частина прикметникових і займенникових форм у *Наталці Полтавці* має стягнене закінчення, у відповідності з українськими говірками Полтавщини.

Застарілі і пов'язані з мовою народної поезії форми, з нестягненим закінченням, у мові персонажів п'єси використані не тільки в народних піснях, а й у побутовій мові:

„[...] О з л а я моя доле. Чом ти не т а к а я , як у других? ” (II, 8)

6. У мові селян часто зустрічаємо відмінкові форми особового займенника 3-ої ос. одн. чол. роду без епентетичного *н-* в приєднаних конструкціях:

-(до) його, (за) його;

„Наталка через й о г о всім жєніхам одказує [...]”. (I, 4)

Ці форми переважають над словами з приставною фонемою *н-* не тільки у середньонаддніпряньських говірках²⁰, але широко відомі й іншим українським говіркам²¹.

Немає цілком витриманої системи відмінкових закінчень. Поруч з правильними для сучасної української літературної мови закінченнями, у мові персонажів п'єси натрапляємо на закінчення, які можна оцінити, як російські²²:

-ей (-ей), -ой;

„Не погуби дочки с в о є й”.

Нетипові морфологічні явища у мові сільського чиновника:

1. Мова возного характеризується вживанням форми інфінітива лише на *-т'*:

п о с т а в и т ь , ж и т ь , д у м а т ь , г о в о р и т ь ;

²⁰ Ж и л к о , *Нариси*, с. 248.

²¹ І л ь і н , *Мова*, с. 161

²² Там же, с. 161.

„[...] Трудно становиться ж и т ь на світі [...]”. (I, 3)

Невластиві сучасним нормам української мови вислови представника влади сприймаються як стилізація під старокнижну мову, не без впливу і російської мови, яка тоді вважана була гідна літературної.

2. Частішим є також вживання форм 3-ої ос. одн. тепер. (і майбут.) часу дійсного способу у дієсловах I-ої дієвідміни з закінченням на *-ть*, як у російській мові:

в з и р а е т ь, р о в н я е т ь, і м і е т ь, в о л а е т ь, з н а -
е т ь, і з л а г а е т ь, п е р е с и л и в а е т ь, о б м а н и в а -
е т ь, б р е ш е т ь ;

„[...] хто тепер – тее-то як його – не б р е ш е т ь і хто не
о б м а н и в а е т ь ? ”(I, 3)

Архаїчні форми, що вживалися ще у староукраїнській мовній традиції і типові для мовлення сільського чиновника, у сучасній українській літературній мові можуть вживатися переважно в поезії.

3. В одному випадку, у розмові з виборним Макогоненком, зустрічаємо типову праслов'янську дієслівну форму 1-ої ос. одн. тепер. часу: *-есмь*.

„[...] правда я – тее-то як його – письменний, но по благості все-
вишнього *есмь* чоловік, а по милості дворяк-возний [...]”. (I, 3)

Це типовий приклад стилізації під старокнижну мову в розмовах урядовця з сільчанами.

4. Часте вживання возним дієслівного суфікса минулого часу недоконаного виду – *ова* – проти сучасного – *ува* -.

„Не р о з к а з о в а в пан Щипавка якої новини? ”(I, 3)

Форми з суфіксом *-ова-* вжиті під впливом полтавського діалекту, який у деяких випадках підтримує книжну традицію, архаїзуючи мовний стиль²³, не виключаючи й впливу російської мови.

Елементами, які відрізняють мову возного від сучасних норм є також часте вживання нестягнених прикметникових і займенникових форм у Н. від. одн. жін. р. та у Н. від. одн. сер. роду:

у д о б н а я , о н а я , м а л і й ш а я , п р о с т а я , б о й к а я ,
в е т х а я , в е л и к а я , ш о в к о в а я ;

н а ш е е , т а к е е , н и ж е с л і д у ю щ е е ,

а також у Н. від. мн.:

в і ч н і ї , м н о г і ї , д р у г і ї , п о л т а в с ь к і ї , в с я к і ї ,
п р и с т о й н і ї , с л о в н і ї .

Застарілі й пов'язані з мовою народної поезії форми з нестягненим закінченням використані возним не тільки в народних піснях, але й у побутовій мові.

4. Часте вживання архаїчних прийменників: *к (*къ)*, *о (*о)*.

„Удобная okazія предстала зділати *о* собі предложеніє на самоті”.
(I, 2)

„[...] ібо і пострадавший от ізгверга Мазепи за вірность *к* отечеству і государю [...]”(II, 7)

7. Архаїчними також здаються прості нечленні дієприкметникові форми чоловічого роду:

і з у ч е н , р а с п о л о ж е н .

„[...] я – возний і признаюсь, что от рожденія моего расположен к добрим ділам. ” (II, 11)

8. Брак цілком витриманої системи відмінкових закінчень у прикметникових і займенникових формах:

²³ Булаховський, *Вибрані*, с. 23.

„[...] – з правом владіти тобою спокійно, без перекословно і по с в о є й волі [...] – мужем пристойним і угодним душі т в о є й і тілу? „(I, 2)

„[...] то думать треба, що і коли не *ему* принадлежал во время стра- жения при Полтаві. ” (II, 7)

„[...] я – возний і признаюсь, что от рожденія м о є г о расположен к добрим ділам [...]. ” (II, 11)

Не виключено, що вживання таких форм закінчення обумовлене старокнижною традицією, а з часом і впливом російської мови²⁴.

9. Часте вживання возним форм 3-ої ос. одн. чол. р. минулого часу з закінченням *-л*:

і м і л, б и л, н а ш е л, п о я с н и л, п р и н а д л е ж а л,
р о з м и ш л я л,

„[...] Кочубей не б и л полковником і полка не і м і л [...]. ”(II, 7)

У сучасній українській літературній мові такі дієслова закінчують- ся на *-в* [-*ў*]. Маючи на увазі архаїзацію стилю мови возного, який свою мову „високого стилю” весь час підкреслює вживанням старо- книжних елементів, цю рису можна пояснити церковнослов'янським або й російським впливом.

Заслугою Івана Котляревського є введення народної мови в літе- ратуру (у тому випадку-полтавського діалекту), як мову персонажів „високих жанрів”. Заслугою є і те, що він не відкинув старокнижних елементів, пробуючи поєднати традицію з новаторством. Таким по- єднанням давньої української літературної мови і живої народної мови є мова сільського чиновника – возного Тетерваковського.

²⁴ І л ь і н, *Мова*, с. 161.

O JĘZYKU SZTUKI *NATAŁKA POŁTAWKA* IVANA KOTLAREVSKIEGO

S t r e s z c z e n i e

W artykule przedstawiono pewne cechy fonetyczne i morfologiczne języka w sztuce Iwana Kotlarewskiego *Natałka Połtawka*. Język tego utworu w głównej mierze opiera się na dialekcie połtawskim, będącym późniejszą podstawą współczesnego ukraińskiego języka literackiego. Analiza różnic między językiem utworu a współcześnie obowiązującymi normami wskazuje na korzenie gwarowe oraz elementy języka minionej epoki. Połączenie nowatorstwa, czyli elementów żywego ludowego języka z elementami cerkiewnosłowiańskimi, które niekiedy pokrywają się z formami rosyjskimi i w ogóle mogły być znane wcześniej językowi literackiemu, jest zasługą Iwana Kotlarewskiego, uważanego za „ojca” nowego ukraińskiego języka literackiego. Na utwór *Natałka Połtawka* składają się co najmniej dwa warianty systemu językowego, którymi autor posługuje się w zależności od pozycji społecznej czy charakteru bohatera. Metoda charakterystyki osób poprzez wprowadzenie odpowiedniego języka opiera się na doświadczeniu intermediiów XVII-XVIII w. W sztuce-wodewilu *Natałka Połtawka* ludowym językiem ukraińskim mówią wieśniacy – Natałka, Terpyłycha, Petro, Mykoła, Wybornyj Makohonenko, a językiem „knyżnym” mówi przedstawiciel władzy – woznyj Teterwakowśkyj.